

İstanbul Şehir Adının Telaffuzunun Tarihî Süreç İçinde Gelişmesi

Yavuz Kartallıoğlu*

Öz

İstanbul adının Osmanlı Türkçesi döneminde nasıl telaffuz edilmiş olduğu Arap harfli metinlerden değil Latin harflerinin de kullanıldığı, kelimenin ünlü ve ünsüzlerinin açıkça kaydedildiği çeviri yazılı metinler aracılığı ile tespit edilebilir. İstanbul adı Grekçe *stambóli* ~ *stembóli(n)* ~ *stimbóli(n)* şekillerinden Osmanlı Türkçesine *Stambol* şeklinde geçmiş ve Osmanlılar arasında 15 farklı şekilde telaffuz edilmiştir. Bu kadar farklı telaffuzun ortaya çıkmasında ön seste ünlünün bulunup bulunmaması, ʙ harfinden önceki ʊ'nin durumu ve son hecedeki ünlünün geniş veya dar olarak telaffuz edilmesi belirleyici olmuştur. Bu makalede 38 çeviri yazılı metinde İstanbul kelimesinin Osmanlı Türkçesi boyunca nasıl telaffuz edilmiş olduğu ve Türkçeleşme süreci incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Stambol, İstambol, İstanbul, telaffuz, Osmanlı Türkçesi.

Pronunciational Development of İstanbul City Name in Historical Process

Abstract

The way how İstanbul noun was pronounced in Ottoman Turkish period can be detached through transcription texts in which the vowels and consonants of the words were recorded explicitly in Latin letters, not through the texts written in Arabic script. The noun İstanbul transferred form Greek *stambóli* ~ *stembóli(n)* ~ *stimbóli(n)* forms into Ottoman Turkish and was pronounced with 15 different forms by Ottomans. The decisive reason for these different pronunciations are whether there is a vowel in the beginning position, the situation of ʊ and ʙ before pronunciation of the final vowel as rounded or unrounded. In the present article the way how İstanbul noun was pronounced during Ottoman Turkish period and their process of becoming Turkish elements are analyzed in 38 transcription texts.

Keywords: Stambol, İstambol, İstanbul, pronunciation, Ottoman Turkish.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye, yavuzkartalligolu@gmail.com

İstanbul Adının Kökeni

İstanbul adının kökeni ile ilgili etimoloji denemeleri 19. yüzyılın sonunda başlar.¹ Berberian, daha önceki araştırmaların verilerine göre İstanbul adının kökenini iki maddede toplar: 1. *Stanbol* Grekçe *eis tin polin* /istinpolin/ veya *stin poli*, yani “şehirde” kelimesinin bozulmuş şeklidir. 2. *Stanbol* Grekçe *Konstantinapolis*’in bozulmuş şeklidir.² Berberian’a göre *Konstantinapolis* adının *İstanbul* şeklini aldığı görüşü eskidir ve çok kabul görmemektedir, genel kabul *İstanbul* adının *eis tin polin* veya *stin poli*’nin değişik varyantı olduğudur.³

İstanbul adının etimolojisi ile ilgili son ve en önemli araştırma Marek Stachowski ve Robert Woodhouse’a aittir. Onlara göre İstanbul adının kökü günlük konuşma diline ait Orta Çağ Grekçesindeki *στην Πόλι(ν)* /stin Póli(n)/’dir. Kökün anlamı da büyük bir ihtimalle “İstanbul’da”dır, muhtemelen “İstanbul’a, İstanbul’un içine”dir.⁴ Problemin büyük bir kısmını oluşturan ve zor açıklanan -stin morfemi ile ilgili Stachowski ve Woodhouse şu tespitlerde bulunurlar: “Birinci unsurun üç varyantı -stin, -sten, -stan 20. yüzyılın başlarına kadar Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde duyulmuştur.⁵ -staN- hecesinin ünlü sistemi, büyük bir olasılıkla Tsakonian *staN bol biçiminin devam etmesine veya itacistic *stiN bol’un Türkçe düzelme gösterebilmesine rağmen etacistic *steN bol’dan Türkçe ünlü uyumu aracılığıyla türemiştir. -bul’un ünlü sistemi tamamen Türkçedir.”⁶ Stachowski ve Woodhouse kelimenin ilk parçasını Grekçeye dayandırırılar, -bul kısmı Türkçenin ses özellikleri sonucu oluşan şekildir; ön sesindeki i, ilk seste ünsüz yığılmasını engelleyen Türkçe bir ön türemedir.⁷ Stachowski ve Woodhouse, Grekçe şekillerin Türkçeye geçişini şöyle göstermişlerdir:

Çağdaş Türkçe: *İstanbul* < Osmanlı Türkçesi: *Stambol* (~ 14. yüzyıl *Astanbul*) < Ortaçağ Grekçesi (Tsakonian, Marmara Denizi’nin güney kıyısında:) *stambóli* ~ (diğer lehçelerde:) *stembóli(n)* ~ *stimbóli(n)*, yazı dilinde ‘İstanbul’da,

1 Kelimenin etimolojisi ile ilgili çalışmalar için şu iki makale önemlidir: H. Berberian, “Stanbol (İstanbul) Kelimesinin Etimolojisine Dair Bir Deneme”, *İktisat Tarihi Dergisi*, 6/9, 1954, s. 187-192, Marek Stachowski-Robert Woodhouse, “The Etymology of İstanbul: Making Optimal Use of the Evidence”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, Krakov, vol. 20, 2015, s. 221-245.

2 Berberian, a.g.m., s. 187

3 Berberian, a.g.m., s. 188. Berberian, makalesinde verdiği örneklerle İstanbul kelimesinin Ermenice üzerinden Türkçeye geçtiğini ispatlamaya çalışır (bk. Berberian, a.g.m., s. 190).

4 Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 240

5 Stachowski ve Woodhouse’un verdiği bu bilgiyi Pihan vasıtasıyla doğrulamak mümkündür. Pihan İstanbul kelimesini Arap harfleri ile استانبول, Latin harfleri ile *Stamboul* = Sтамbul şeklinde kaydeder (bk. A. P. Pihan, *Glossaire des mots Français tires de l’arabe, du Persan et Turc*, Paris, 1847, s. 262). Arap harfli kayıt imlayı, Latin harfli kayıt ise telaffuzu gösterir. Ayrıca Besse ve Chodzko’da *Stambol* telaffuzu vardır. 19. yüzyılda kelime hâlâ *Stambol* ve *Stambul* olarak da telaffuz edilebilmektedir.

6 Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 240

7 Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 240

İstanbul'a, İstanbul'un içine' < *stan Póli(n)* ~ *sten Póli(n)*⁸ (> Arapça /al-Masudi, 10. yüzyıl/ *stan būlin* 'İstanbul') ~ *stin Póli(n)* < Grekçe günlük konuşma dilinde: s- '1. +A; 2. +DA; 3. +A doğru' + *tan* ~ *ten* ~ *tin*, tanımlık + Póli(n), belirtme hâli < *Pólis*, yazı dilinde 'şehir', örnek olarak 'İstanbul'.⁹ Stachowski ve Woodhouse, bu açıklamaları ile İstanbul adının *Kostantinópolis* veya *Kostantínu póli* şekillerinden geldiği görüşünü aslında bertaraf etmiş olurlar.¹⁰

Osmanlı Türkçesinde İstanbul Adı

Anadolu Selçukluları ve Osmanlıların ilk devirlerine ait bazı kaynaklarda şehrin adı استنبول (İstinbol, İstanbul veya İstanbul) imlasıyla yazılırken¹¹ 12. yüzyıla ait bir Ermeni kaynağında *Stambol* tabiri geçer.¹²

Osmanlı Türkçesinde İstanbul adı genel olarak استنبول veya استانبول şeklinde yazılmıştır. Arap harfli şekillerin Osmanlı Türkçesinde hangi dönemde nasıl telaffuz edildiği konusunda bir inceleme yoktur. Kelimenin etimolojisi dışında ilk hecenin /i/ ile mi yoksa /ı/ ile mi telaffuz edilmiş olduğu veya telaffuz edilmesi gerektiği delile dayanmayan popüler bir tartışmadır. Delile dayalı bir inceleme, yani kelimenin Osmanlı Türkçesi döneminde nasıl telaffuz edildiği, sadece hem Arap hem de Latin harflerinin kullanıldığı ve /ı/, /i/, /n/, /m/, /u/, /o/ seslerinin açıkça belirtildiği çeviri yazılı metinler vasıtası ile yapılabilir.

Stachowski ve Woodhouse Orta Çağ Rumcasındaki *stambóli* ~ *stembóli(n)* ~ *stimbóli(n)* şekillerinin Osmanlı Türkçesine *Stambol* olarak geçtiğini ortaya koymuşlardır. Bu makalede Osmanlı Türkçesindeki *Stambol* şeklinin *İstanbul* şeklini alış süreci ve tarihî telaffuzu 1553-1921 yılları arasında hem sadece Latin hem de Arap-Latin harfleri ile yazılmış olan gramer ve sözlükler aracılığı ile tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun için veriler ı, i, n, m; u, o gibi seslerin birbirinden açıkça ayrılarak kaydedildiği çeviri yazılı metinlerden -Parigi hariç- alınmıştır.

İnceleme

İncelemenin esası olan İstanbul adının telaffuzu üç farklı noktada çeşitlilik göstermekte ve bir sorun oluşturmaktadır:

-
- 8 Kelimenin ilk kaydıyla ilgili şu bilgi önemlidir: 10. yüzyılda Arap bir yolcu tarafından tutulan en eski kayıt, neredeyse etacistic στεν Πόλις *sten Póli(n)*'den başka bir şekilde yorumlanamaz (bk. Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 40).
 - 9 Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 240
 - 10 Şemseddin Sami de *Kamus-ı Türki*'de kelimenin kökenini *eis tin polin* şeklinde Rumca kaydı ile gösterir (bk. Paşa Yavuzarslan, *Şemseddin Sami Kamus-ı Türki*, TDK, Ankara, 2010, s. 530).
 - 11 Halil İnalıcık, "İstanbul", *TDVİA*, c.23, İstanbul, 2001, s. 220.
 - 12 Ani'li Samuel'e dayanarak Berberian, İstanbul veya İstanbul şekillerinin Ermenice'de 11. yüzyıldan beri mevcut olduğunu belirtir (Berberian, a.g.m., s. 190).

1. Ön sesteki ünlünün durumu: Ø, i, ı (?),¹³

2. ı ünsüzünden önceki ı'nın durumu: n, m (?);

3. son hecedeki ünlünün durumu: o, u, ı (?).

İstanbul adının telaffuzu çeviri yazılı metinlerde yüzyıllara göre şöyle kaydedilmiştir:

15. yüzyıl

Johannes Schiltberger'e göre 15. yüzyılın başında Rumlar şehre /İstimboli/, Türkler ise /Stampol/ demekte idiler.¹⁴

15. yüzyılda *İstanbul* adı aslı şekline yakın olarak telaffuz edilmiştir.

16. yüzyıl

Filippo Argenti (1533)'de¹⁵ kelime sadece Latin harfleri ile *stambol* /Stambol/ olarak kaydedilmiştir.

Bartholomeo Georgieviz (1553)'de¹⁶ kelime Latin harfleri ile *stambol* /Stambol/ şeklindedir.

16. yüzyılda kelime ön seste ünlü olmadan, /b/ sesinden önce /m/'li olarak ve ikinci ünlüsü aslı şekline uygun, /u/ yerine /o/ ile telaffuz edilmiştir. Argenti ve Georgieviz'in kayıtları İnalçık'ın daha önce vermiş olduğu bilgiyi doğrulamaktadır; 16. yüzyıldaki yaygın telaffuz, özgün şekle en yakın olan *Stambol*¹⁷ telaffuzudur.

16. yüzyıl	Arap harfli imla	Telaffuz
Argenti	-	Stambol
Georgieviz	-	Stambol

13 Stachowski ve Woodhouse, i'li şeklin modern Türkçe telaffuzu gösterdiğini, ı'lı şeklin ise Türkçenin ünlü uyumu sebebi ile meydana geldiğini kaydederler (bk. Stachowski-Woodhouse, a.g.m., s. 222).

14 Johannes Schiltberger, *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427, Türkler ve Tatarlar Arasında*, (çev. Turgut Akpınar), İstanbul, 1997, s. 175.

15 Milan Adamoviç, *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, (çev. Aziz Merhan), Ankara, TDK, 2009, s. 237.

16 Bartholomeo Georgieviz, *De Turcarum Moribus Epitome*, Apvd Ioan Tornaesivm, Lvgdvni, 1557, s. 69.

17 Bu telaffuz çeviriyazılı metinlerden tanıklanabilen şekildir. Çeviriyazılı metinlerden önce yazılmış bazı Osmanlı Türkçesi metinlerinde استنبول şekli vardır. Mesela, 15. yüzyılda yazılmış olan *Tevârih-i Âl-i Osmân*'da (bk. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, *Âşık Paşazade Osmanogulları'nın Tarihi*, Koç Kitaplığı, İstanbul, 2003) kelime استنبول şeklinde geçer. Bu imla, telaffuzla ilgili kesin bilgi vermez.

17. yüzyıl

Pietro Ferraguto (1611)'da¹⁸ kelime Latin harfleri ile *stamból* /Stambol/ şeklindedir. Rocchi bu telaffuzun eski Osmanlı'da yaygın, popüler bir kullanım olduğunu belirtmiştir.¹⁹

Hieronymo Megisero (1612)'da²⁰ kelime sadece Latin harfli olarak geçer: *stambol* /Stambol/.

Giovanni Molino (1641)'da²¹ kelime Latin harfleri ile *Isdambol* /İ(I)sdambol/ şeklinde kayıtlıdır. Molino, ön seste ünlüyü kaydetmiştir ama bu imladan ünlünün i mi ı mı olduğunu anlamak zordur.

Bernardo da Parigi (1665)'de²² kelime harekeli Arap harfleri ile اِسْتَانْبُولُ، اِسْتَانْبُولُ şeklinde kaydedilmiştir. Bu imladan kelimenin nasıl telaffuz edildiği açıkça belli olmasa da ön seste /i/ veya /ı/ ünlüsünün bulunduğu bellidir.

Jakab Nagy de Harsany (1672)'de²³ kelime Latin harfleri ile *stambol* /Stambol/ olarak geçer.

Antonio Mascis (1677)'te²⁴ kelime sadece Latin harfleri ile *Ifstanbul* /İ(I)stanbul/ şeklindedir.

Mesgnien Meninski (1680)'de²⁵ kelimenin hem Arap hem de Latin harfleri ile farklı kayıtları vardır; Arap harfli kayıtlar imlayı gösterirken, Latin harfli kayıtlar o dönemdeki telaffuzu için çok önemli bir delildir. Arap harfli kayıtlar *اسلامبول، استانبول، استانبول* şeklinde iken Latin harfli kayıtlar, yani telaffuzlar şöyle kaydedilmiştir: *ifstāmbol* /İstambol/, *ifstanbul* /İstanbul/, *İslāmbol* /İslambol/.²⁶

18 Luciano Rocchi, *Il "Dittionario della Lingua Turchesca" di Pietro Ferraguto (1611)*, Trieste, Edizioni Università di Trieste, 2012, s.71.

19 Rocchi, a.g.e., s. 101.

20 Hieronymo Megisero, *İstitutionum Lingva Tvrca*, Leipzig, 1612, s. 112.

21 Ewa Siemienieć-Golaś, *Turkish Lexical Content in "Dittionario Della lingua Italiana, Turchesca" by Giovanni Molino (1641)*, Kraków, 2005, s. 131.

22 Yavuz Kartallıoğlu, *Söz Kitabı Türkçe-İtalyanca Sözlük, Bernardo da Parigi*, TDK, Ankara, 2015, s. 489.

23 George Hazai, *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsany*, Akademiai Kiado, Budapest, 1973, s. 276.

24 Antonio Mascis, *Vocabolario Toscana e Turchesco*, Florence, 1677, s. 35.

25 F. M. Meninski, *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turciace, Arabiace, Persiace Lexicon*, c. I, Stanislaw Stachowski-Mehmet Ölmez, Simurg, İstanbul, 2000, 178, s. 205.

26 İslambol, "İslam'ın bol olduğu yer, İslam ile dolu" anlamında bir halk etimolojisidir ve muhtemelen bu şekil de ilk olarak Meninski'de geçer (Stachowski-Woodhouse, a.g.m., 221). Meninski ile aynı yüzyılda yazılmış olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde de *Lisân-ı Âl-i Osmâniyânda İslāmbol derler* (bk. Robert Dankof, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 14) açıklaması vardır. Halk etimolojisine dayalı bu şekil de 17. yüzyılda yaygın bir telaffuzdur.

Bu yüzyılda kelimenin Arap harfli imlasında bütün ünlülerin harf ile gösterildiği ve /a/ ünlüsünün harf ile gösterilmediği iki yazılış vardır: استانبول، استنبول، اسلامبول İslambol şeklinde ise bütün ünlüler gösterilmiştir.

17. yüzyılın genelinde de Stambol²⁷ telaffuzu hâkimdir fakat kelime Molino tarafından *İ/Isdambol* şeklinde ön seste ünlü ile kaydedilmiştir; bu çeviri yazılı metinlere yansıyan ilk ön ünlülü telaffuzdur. Ön sesteki ünlünün /i/ olduğunu Meninski kaydetmiştir. ب'den önceki ünsüzün telaffuzu ile ilgili Meninski Latin harfleri ile *İstanbul* şeklini kaydetse de bu yüzyılda da genel telaffuz ب'den önce /n/ ile değil /m/ iledir. *İslambol* şekli ilk olarak Meninski'de geçer. Bu yüzyılda kelimenin son hecesi yaygın olarak asli o ünlüsü ile telaffuz edilir fakat Mascis'in son hecenin /u/ ile de telaffuz edildiği kaydı, /o/ > /u/ değişiminin ilk kaydıdır; /u/'lu telaffuzun -başka daha erken tarihli bir kayıt bulununcaya kadar- 17. yüzyılda başladığı söylenebilir.

17. yüzyılda *Stambol* telaffuzunun yaygın telaffuz şekli olduğunu yine 17. yüzyılda İstanbul'a gitmiş olan yabancı seyyahlardan da doğrulamak mümkündür. Josephus Grelot, Türklerin şehre *Stambol* dediklerini belirterek kelimenin kökeni ile ilgili önemli bir bilgi vermiştir: *Bu ad belki de kent çevresindeki Rumlara, yolda "Nereye gidiyorsun?" diye sorulduğunda verdikleri cevap olan "Eis ten polin" / şehre/ sözlerinin bozulmasından türemiştir. Türkler ve diğer levantenler de gerçek kökenini bilmezler. Şu hâlde kentin eskiden "Konstantinopolis" bugün ise iman bolluğunu belirten "Stambol" adıyla tanındığını söylemek yeterlidir.*²⁸ George Wheler da şehrin *Stambol* olarak telaffuz edildiğini, kelimenin aslının *İslambol* olduğunu kaydetmiştir.²⁹ Jean du Mont da kelimeyi *Stambol* olarak yazmıştır.³⁰

17. yüzyıl	Arap harfli imla	telaffuz
Ferraguto	-	Stambol
Megisero	-	Stambol
Molino	-	İ/Isdambol
Parigi	إِسْتَانْبُولُ ، اِسْتَنْبُولُ	-
Harsany	-	Stambol
Mascis	-	İ/Istanbul
Meninski	اسلامبول	İslambol
	استنبول	İstanbul
	استانبول	İstambol

27 *Nedim Divanı*'nda hem *Stanbul* hem de *İstanbul* şekli vardır (bk. Muhsin Macit, *Nedim Divanı*, ekitap, Kültür Bakanlığı, 2012, s. 21). 17. yüzyılda bu iki kelimenin telaffuzu *Stambol*, *İstambol* olmalıdır.

28 Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, (çev. Maide Selen), Pera Turizm ve Ticaret AŞ, Alâattin Eser Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 62.

29 George Wheler, *A Journey into Greece 1675-1676*, London, 1682, s. 178.

30 Jean du Mont, *A New Voyage to the Levant 1690-1691*, London, 1696, s. 145.

18. yüzyıl

Thomas Vaughan (1709)'da³¹ kelime Latin harfleri ile *İstanbul* /İstanbul/ şeklindedir.

Johannes Christianus Clodius (1730)'ta³² kelime Arap harfleri ile استانبول şeklinde iken telaffuz *İstambol* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Jean Baptiste Holderman (1730)'ta³³ kelime Arap harfleri ile استانبول şeklindedir ve telaffuzu *İftambol* /İstambol/'dur.

Pierre François Viguier (1790)'de³⁴ kelimenin sadece Latin harfli kayıtları vardır: *Eftambel* /İstambıl/, *eftanbel* /İstambıl/, *eftambol* /İstambol/, *eftanbol* /İstambol/, *eftamboul* /İstambul/, *eftanboul* /İstanbul/, *Islambol* /İslambol/, *İslamboul* /İslambul/. Viguier'nin kayıtlarında sekiz farklı telaffuz vardır. İstanbul adının ilk /ı/'lı şeklinin kaydedildiği tarih 1790'dır. Kelimenin son hecesindeki /o/ ünlüsü ilk defa /u/'ya, hatta /ı/'ya dönüşmüş olarak kaydedilmiştir. Yani -bol hecesinin 18. yüzyılda artık -bul şeklinde yaygın olarak telaffuz edildiğini Viguier'in kayıtlarından tespit etmek mümkündür. Bunu, *Islambol* şeklinin *İslambul* olarak kaydedilmiş olması da desteklemektedir.

Joseph von Preindl (1791)'da³⁵ Latin harfleri ile *Stambol* /Stambol/ olarak yazılmış, telaffuzda st- ünsüzlerinin önünde i'nin türetildiği bilgisi verilerek telaffuzun *İftambol* /İstambol/ şeklinde olduğu kaydedilmiştir.

Cosimo Comidas de Carbognano (1794)'da³⁶ Arap harfli şekil استانبول , Latin harfli şekil *Ystambol* /İstambol/'dur.

Bu yüzyılda kelimenin Arap harfli imlasında bütün ünlüleri harf ile gösterilmiştir.

18. yüzyılın başlarında *İstanbul* ve *İstambol* telaffuzları hâkimdir. Viguier, döneminde kelimenin sekiz farklı telaffuzu olduğunu göstermiştir. Ön seste ı ünlüsü ilk olarak Viguier'de vardır, sonra Carbonano'da aynı kayıt görülür. Viguier ve Carbognano'nun Osmanlı Türkçesi telaffuzları ile ilgili en doğru bilgiler veren nadir eserlerden³⁷ olduğu göz önünde bulundurulursa bu yüzyılda /ı/'lı telaffuz en

31 Thomas Vaughan, *A Grammar of the Turkish Language*, London, 1709, s. 77.

32 Johannes Christianus Clodius, *Compendiosum lexicon latino-turcico-germanicum*, Leipzig, 1730, s. 744.

33 Jean Baptiste Daniel Holderman, *Grammaire Turque*, Constantinople, 1730, s. 117.

34 Pierre François Viguier, *Éléments De La Langue Turque*, Constantinople, 1790, s. 218.

35 Joseph von Priendl, *Grammaire Turque d'une Toute Nouvelle Methode d'apprendre*, Berlin, 1791, s. 95.

36 Cosimo Comidas de Carbognano, *Primi Principi della Gramatica Turca*, Roma, 1794, s. 550.

37 Bu eserleri tanıtan şu iki makale faydalıdır: Musa Duman, "Türkiye Türkçesi'nin Tarihi Kaynaklarından Carbognano'nun Grameri ve İmlâ-Telaffuz İlişkisi Bakımından Önemi", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 1, 1995, s. 95-106; Mehmet Gümüşkılıç, "Viguier ve Éléments de la Langue Turque Adlı Eseri", *İlmî Araştırmalar*, 10, 2000, s. 39-64.

az /i/'li telaffuz kadar yaygın olmalıdır. Son hecenin /o/ yanında /u/, hatta /ı/ ile de telaffuz edildiğini yine ilk olarak Viguier kaydetmiştir. *İslambol* telaffuzundan başka *İslambul* telaffuzunun da kaydedilmesi /u/'lu şeklin de yaygınlaşmaya başladığını gösterir. Preindl'a göre *Stambol* şekli 18. yüzyılda hâlâ vardır. Carbognano'nun kelimeyi sadece *Istanbul* şeklinde kaydetmesi önemlidir, ama bu kayıttan kelimenin /i/ ile telaffuz edilmediği sonucuna ulaşılamaz.

18. yüzyıl	Arap harfli imla	telaffuz
Vaughan	-	İstanbul
Clodius	استانبول	İstambol
Holderman	استانبول	İstanbul
Viguier	-	Istambıl Istanbıl Istambol Istanbul Istambul İslambol Islambul
Preindle	-	İstambol
Carbognano	استانبول	Istambol

19. yüzyıl

Jean Charles de Besse (1829)'de³⁸ kelime *Sztambol* /Stambol/ ve *Isztambul* /İstambul/ olmak üzere iki şekildedir.

Arthur Lumley Davids (1832)'te³⁹ Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *Istambol* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Amedee Jaubert (1833)'te⁴⁰ Arap harfli şekil استامبول , Latin harfli şekil *Istamboul* /İstambul/'dur. Metinde /ı/ ünlüsü /e/ ile yazılmaktadır, bu sebeple /I/ ünlüsü /i/'ye karşılık gelir.

Guillaume Schroeder (1835)'de⁴¹ kelime Latin harfleri ile *Isztambul* /İstambul/ olarak kaydedilmiştir.

38 Jean Charles de Besse, *Abrege de la Grammaire Turque*, Pest, 1829, s. 91, 155.

39 Arthur Lumley Davids, *A Grammar of the Turkish Language*, London, 1832, s. 89.

40 Amedee Jaubert, *Elements de la Grammaire Turke*, Paris, 1833, s. 49.

41 Guillaume Schroeder, *Grammaire Turque a l'usage des Français et Anglais Contenant en outre une collection d'idiotismes, de discours Familiars et un Vocabulaire eb Français, Turc et Anglais*, Leipsic, 1835, s. 129.

Artin Hindoğlu (1838)'nda⁴² kelimenin hem Arap harfli hem de Latin harfli iki kaydı vardır. Arap harfli kayıtlar اسلامبول ، استامبول , Latin harfli kayıtlar ise *is-tambol* /İstambol/ ve *islambol* /İslambol/'dur.

Charles Boyd (1842)'da⁴³ kelimenin hem Arap harfli hem de Latin harfli iki kaydı vardır. Arap harfli kayıtlar استامبول ، استانبول , Latin harfli kayıtlar ise *istanbol* /İstanbul/, *istambol* /İstambol/'dur.

Xavier Bianchi (1843)'de⁴⁴ kelimenin Arap harfli üç, Latin harfli iki kaydı vardır. Arap harfli kayıtlar اسلامبول ، استنبول ، استانبول , Latin harfli kayıtlar *istāmbol* /İstāmbol/, *islāmbol* /İslāmbol/ olarak geçer.

Antoine Paulin Pihan (1847)'da⁴⁵ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *Stamboul* /Stambul/ şeklindedir.

Friedrich Heinrich Dieterici (1854)'de⁴⁶ kelimenin hem Arap harfli hem de Latin harfli iki kaydı vardır. Arap harfli kayıtlar اسلامبول ، استانبول , Latin harfli kayıtlar *İslambol* /İslambol/ ve *İstambol* /İstambol/'dur.

Burckhardt Barker (1854)'da⁴⁷ kelime Arap harfleri ile استامبول , Latin harfleri ile *istambol* /İstambol/ şeklindedir.

Alexandre Timoni (1854)'de⁴⁸ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *istanbol* /İstanbul/, *istanbol* /İstanbul/ olarak kaydedilmiştir.

Alexandre Chodzko (1854)'da⁴⁹ sadece Latin harfleri ile kaydedilmiş olan *Stambol* /Stambul/ ve *Istambol* /İstambol/ telaffuzları geçer; metinde *Stambol* şekli daha yaygındır.

Charles Viotte (1856)'de⁵⁰ kelime sadece Latin harfleri ile *Istāmbol* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Nassif Mallouf (1863)'ta⁵¹ Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *istambol* /İstambol/ şeklindedir. Ayrıca eserde *islambol* /İslambol/ şekli de vardır.

42 Artin Hindoğlu, *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français*, Vienne, 1838, s. 28, 38.

43 Charles Boyd, *The Turkish Interpreter or a New Grammar of the Turkish Language*, Paris, London, 1842, s. 19, 161.

44 Xavier Bianchi, *Dictionnaire Francais-Turc*, Paris, 1843, s. 339.

45 Antoine Paulin Pihan, *Glossaire des mots Français tires de l'arabe, du Persan et Turc*, Paris, 1867, s. 262.

46 Friedrich Heinrich Dieterici, *Chrestomathie Ottomane Précédée de Tableaux Grammaticaux et suivie d'un Glossaire Turc-Français*, Berlin, 1854, s. 90.

47 W. Burckhardt Barker, *A Practical Grammar of the Turkish Language with Dialogues and Vocabulary*, London, 1854, s. 5.

48 Alexandre Timoni, *Guide de la conversation (grammaire, dialogues, vocabulaire) français-turc*, Paris, s. 29, 108.

49 Alexandre Chodzko, *Le Drogman Turc Donnat les Mots et les Phrases les plus Necessaires pour la Conservation*, Paris, 1854, s. 24, 36.

50 Charles Viotte, *Grammaire turque courte et facile*, Leipzig, 1856, s. 111.

51 Nassif Mallouf, *Grammaire élémentaire de la langue turque*, Paris, 1862, s. 46, 60.

Theodore Zenker (1866)'de⁵² kelime Arap harfleri ile dört farklı şekilde kaydedilmiştir: اسلامبول ، استامبول ، استان بول ، استانبول . Kelime, Latin harfleri ile *IS-TAMBOL* /İstambol/ olarak verilmiştir. Zenker, kelimenin *Stambul* kelimesi ile ilgili olduğunu belirtir. *İslambol* telaffuzu için de “İslam'ın hâkim olduğu yer” anlamını vermiştir.

Ambroise Calfa (1869)'da⁵³ kelime Latin harfleri ile *Istambol* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Charles Wells (1880)'te⁵⁴ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *Istanbol* /İstanbul/ şeklindedir.

Şemseddin Sami (1883)'de⁵⁵ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *ystanbol* /İstanbul/ şeklindedir. Sözlükte ayrıca Arap harfli اسلامبول , Latin harfli *İslambol* şekli de vardır.

James Redhouse (1884)'ta⁵⁶ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *istànbòl* /İstanbul/ şeklinde kaydedilmiştir.

John Jacob Manissadjian (1893)'da⁵⁷ kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *ystanbol* /İstanbul/ şeklinde kaydedilmiştir.

Bu yüzyılda kelimenin Arap harfli imlasında bütün ünlüleri harf ile göstermek -Bianchi'deki bir önek dışında- bir imla kuralı hâline gelmiş gibidir. Jaubert, Hindoğlu, Boyd, Barker ve Zenker'de ı̇ dan önce /b/'li telaffuz م harfi ile yazıya da aktarılmıştır; burada telaffuz imlayı değiştirmiştir: استامبول .

19. yüzyıldaki 20 çeviri yazılı metnin ikisinde, Sami ve Manissadjian'da, kelimenin ön seste /ı/ ile telaffuz edildiği gösterilmişken çoğunluk /i/'li telaffuzu kaydetmiştir. Besse ve Chodzko'da *Stambol*, Pihan'da *Stambul* telaffuzları vardır. Besse'nin hem *Stambol* hem de *İstambul* telaffuzlarını kaydetmesi *Stambol* telaffuzunda yabancı etkisi olabileceğini düşündürmektedir. 19. yüzyılda ön seste yaygın telaffuz /i/ iledir. Timoni, Redhouse, Sami ve Manissadjian hariç 16 metinde Arap harfleri ile ب'den önce ı̇ bulunsa da telaffuz Latin harfleri ile /m/'li olarak gösterilmiştir; yaygın telaffuz /b/'den önce /m/'lidir. Boyd ve Jaubert'de استامبول kaydı, telaffuzun imlayı değiştirdiğini gösterir niteliktedir. Son hece ünlü-

52 Julius Theodor Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, c. I, Leipzig, 1866, s. 36, 50.

53 Ambroise Calfa, *Dictionnaire de poche Français-Turc*, Paris, 1869, s. 1.

54 Charles Wells, *A Practical Grammer of the Turkish Language*, London, 1880, s. 63.

55 Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevi Türkçeden Fransızcaya Lugat (Dictionnaire Turc-Français)*, İstanbul, 1883, X, s. 93.

56 James Redhouse, *A Simplified Grammar of the Ottoman-Turkish Language*, London, 1884, s. 186.

57 John Jacob Manissadjian, *Lehrbuch der Modernen Osmanischen Sprache (Mürşid-i Lisan-ı Osmani)*, Stuttgart&Berlin, 1893, s. 10.

sü metinlerde 17 kere /o/, 7 kere /u/ ile kaydedilmiştir; 2 metinde ise hem /o/ hem de /u/ ile telaffuzun mümkün olduğu tespit edilmiştir. 19. yüzyılda son hecede Türkçeleşmiş /u/ bulursa da /o/’lu telaffuz daha yaygındır. Bu yüzyılda *İslambol* şekli de vardır, 1 metinde /u/ ile *İslambol* olarak tespit edilmiştir.

19. yüzyıl	Arap harfli imla	telaffuz
Besse	-	Stambol İstambol
Davids	استانبول	İstambol
Jaubert	استامبول	İstambol
Schroeder	-	İstambol
Hindoğlu	استامبول ، اسلامبول	İstambol İslambol
Boyd	استانبول ، استامبول	İstanbul İstambol
Bianchi	استانبول ، استنبول ، اسلامبول	İstambol İslambol
Pihan	استانبول	Stambol
Dieterici	استانبول ، اسلامبول	İstambol İslambol
Barker	استامبول	İstambol
Timoni	استانبول	İstanbul İstambol
Chodzko	-	Stambol İstambol
Viotte	-	İstambol
Mallouf	استانبول	İstambol İslambol
Zenker	استانبول ، استان بول ، استامبول ، اسلامبول	İstambol
Calfa	-	İstambol
Wells	استانبول	İstambol
Sami	استانبول ، اسلامبول	Istanbul İslambol
Redhouse	استانبول	İstanbul
Manissadjian	استانبول	Istanbul

20. yüzyıl

V. Hovhannes Hagopian (1907)⁵⁸ da kelime Arap harfleri ile استانبول , Latin harfleri ile *istambul* /İstambul/ ve *istambol* /İstambol/ olarak kaydedilmiştir.

Ali Ulvi Elöve (1921)⁵⁹ /b/, /p/ ünsüzlerinden önce /n/ > /m/ değişmesi olduğunu belirtir ve İstanbul kelimesini de *İstan(m)bul* /İstambul/ şeklinde kaydeder.

20. yüzyılda kelime ön seste /i/ ile kaydedilmiştir. Telaffuzda iki eserde de /b/'den önce /m/ vardır. Hagopian, son hecede /u/ yanında /o/'lu telaffuzu da kaydetmiştir.

20. yüzyıl	Arap harfli imla	telaffuz
Hagopian	استانبول	İstambul İstambol
Deny	-	İstan(m)bul

İncelenen 38 çeviri yazılı metinde dördü sadece Viguier'de geçen 15 farklı *İstanbul* telaffuzu⁶⁰ kaydedildikleri çeviri yazılı metinlere göre şöyledir:

1. /Stambol/ = *ftambol*: Schiltberger (1394-1427), Argenti (1533), Georgieviz (1553), Ferraguto (1611), Megiser (1612), Harsany (1672), Prindle (1791), Besse (1829), Chodzko (1854)

2. /Stambul/ = *Stamboul*: Pihan (1847)

3. /İsdambol/ = *Isdambol*: Molino (1641)

4. /İstambol/ = *ifīāmbol*: Meninski (1680), Clodius (1730), Prindle (1791), Davids (1832), Hindoğlu (1838), Boyd (1842), Bianchi (1843), Chodzko (1854), Viotte (1856), Zenker (1866), Calfa (1869), Wells (1880), Hagopian (1907)

5. /İstambul/ = *Istamboul*: Jaubert (1833), Schroeder (1835), Dieterici (1854), Barker (1854), Besse (1829), Hagopian (1907), /Elöve (1941)/, /Ergenç (1995)/

6. /İstanbol/ = *ifītanbol*: (Meninski 1680), Vaughan (1709), Holderman (1730), Boyd (1842), Timoni (1854), Wells (1880), Redhouse (1884)

7. /İstanbul/ = *istanboul*: Mascis (1677), Timoni (1854)

8. /İslambol/ = *İslāmbol*: (Meninski 1680), Viguier (1790), Hindoğlu (1838), Bianchi (1843), Zenker (1866)

58 V. Hovhannes Hagopian, *Ottoman-Turkish Conversation-Grammer*, London, 1907, s. 9, 79.

59 Jean Deny, *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanlı)*, [Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)], Paris, 1921, (çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul 1941), s. 141.

60 Stachowski ve Woodhouse, Meninski (1680)'ye dayanarak ön seste a ile telaffuz edilen İstanbul şeklini de gösterirler, fakat onların referans olarak gösterdikleri 176 ve 205. sayfalarda Astanbul telaffuzuna rastlanamamıştır.

9. /İslambul/ = *İslamboul*: Viguier (1790), Dieterici (1854)
10. /Istambıl/ = *Eftambel*: Viguier (1790)
11. /Istanbıl/ = *efstanbel*: Viguier (1790)
12. /Istambol/ = *eftambol*: Viguier (1790), Carbognano (1794)
13. /Istanbol/ = *efstanbol*: Viguier (1790), Sami (1883), Manissadjian (1893)
14. /Istambul/ = *eftamboul*: Viguier (1790)
15. /Istanbul/ = *efstanboul*: Viguier (1790)

Sonuç

16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar *İstanbul* kelimesi 15 farklı şekilde telaffuz edilmiştir. Bu çeşitliliği belirleyen sebepler, ön seste ünlünün bulunmaması veya /i-/ , /ı-/ ünlülerinin bulunması; ب' den önceki ن' un /n/ veya /m/ ve son ünlünün /o/ , /u/ veya nadiren /ı/ olarak telaffuz edilmesidir.

Asli şekle en yakın olan ve ön seste ünlü bulundurmeyen *Stambol* şekli 15. yüzyıldaki Schiltberger ve 1533, 1553 tarihli metinlerden itibaren görülür -Stahowski ve Woodhouse'a göre bu Türkçedeki ilk şekildir.- ve *Stambol* telaffuzunun son kayıt tarihi 1791'dir. Son hecedeki ünlünün daralması ile oluşan -son hece ünlüsü bakımından daha da Türkçeleşmiş- *Stambul* şekli tek telaffuz örneği olarak 1847'de kaydedilmiştir. Kayıtlara göre *Stambol* ve *Stambul* şekillerinin 19. yüzyılın ortalarında da belirli bir kesim tarafından telaffuz edildiği söylenebilir.

Çeviri yazılı metinler 15. yüzyılın sonunda yazılmaya başlandığı için bu yüzyıldan önce kelimenin ön sesi hakkında sadece Arap harfli metinlerdeki elifli yazılışa bakılarak tahminlerde bulunulabilir. Çeviri yazılı metinlere göre ön seste ilk telaffuz edilen ünlü /i/ ünlüsüdür; kelimenin bu ünlü ile başlayan 7 farklı telaffuzu vardır: *İsdambol*, *İstambol*, *İstanbol*, *İstambul*, *İstambol*, *İstanbul*, *İslambul*. Ön seste telaffuz edilen diğer ünlü /ı/ ünlüsüdür ve /ı/'lı telaffuz ilk olarak 18. yüzyılın sonunda, 1790 yılında kaydedilmiştir. Bu ünlü ile başlayan ve 4'ü sadece Viguiet'de geçen 6 farklı telaffuz vardır: *Istambıl*, *Istanbıl*, *Istambol*, *Istanbol*, *Istambul*, *Istanbul*.

Orta hecede yer alan ب' den önceki ن, 15 farklı kaydın 10'unda /m/ olarak telaffuz edilmiştir. Osmanlı Türkçesi döneminde /m/'li telaffuz o kadar yaygındır ki 19. yüzyıldaki 5 metinde kelime Arap harfleriyle de ن ile değil م ile استامبول şeklinde yazılmıştır. İclal Ergenç'e göre kelime Türkiye Türkçesinde de *İstambul* şeklinde telaffuz edilir.⁶¹

İstanbul adının son hecesinin /o/ ile telaffuzu asıl şekle yakın olandır ve 15 telaffuzun 7'sinde son hecede /o/ vardır. İlk metinlerden itibaren telaffuz kayıtları /o/ ile ve /o/'lu son kayıt 1907 yılındadır. /o/'nun /u/'ya daralmasıyla Türkçeleşme süreci tamamlanan /u/'lu telaffuz, ilk olarak 1677'de kaydedilmiştir ve 15 telaffuzun 6'sı /u/'ludur. Son hecenin /ı/ ile telaffuz edildiği iki örnek 1790 yılında kaydedilmiştir. *Istambıl* ve *Istanbıl* telaffuzlarında son hece ünlüsü -çift dudak ünsüzünün yanında bulursa da- o > u > ı değişimleri ile dudak uyumuna bağlıdır.

1533-1907 arasında ön seste yaygın olarak telaffuz edilen ünlü /i/'dir, ب' den önceki ن /m/ olarak ve son hecedeki ünlü de yaygın olarak /o/ ile telaffuz edil-

61 İclal Ergenç, *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü: Bir Deneme*, Simurg Yayınları, İstanbul, 1995, 37.

miştir. Bu üç tespiti göre Osmanlı Türkçesinde en yaygın telaffuz, 12 eserde kaydedilmiş olan *İstambol* şeklidir ve bu telaffuzun 1907 yılında da duyulduğu tespit edilmiştir. *İstambol* telaffuzundan sonra yaygın olan telaffuzlar *İstanbul* (6), *İstambul* (5) ve *Stambol* (5)'dur.

Kaynakça

Adamoviç, Milan, *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, çev. Aziz Merhan, Ankara, TDK, 2009.

Barker, W. Burckhardt, *A Practical Grammar of the Turkish Language with Dialogues and Vocabulary*, London, 1854.

Berberian, H., “Stanbol (İstanbul) Kelimesinin Etimolojisine Dair Bir Dene-me”, *İktisat Tarihi Dergisi*, 6/9, İstanbul, 1954.

Besse, Jean Charles de, *Abrege de la Grammaire Turque*, Pest, 1829.

Bianchi, Xavier, *Dictionnaire Francais-Turc*, Paris, 1843.

Boyd, Charles, *The Turkish Interpreter or a New Grammar of the Turkish Language*, Paris, London, 1842.

Calfa, Ambroise, *Dictionnaire de poche Français-Turc*, Paris, 1869.

Carbognano, Cosimo Comidas de, *Primi Principi della Gramatica Turca*, Roma, 1794.

Chodzko, Alexandre, *Le Drogman Turc Donnat les Mots et les Phrases les plus Necessaires pour la Conservation*, Paris, 1854.

Clodius, Johannes Christianus, *Compendiosum lexicon latino-turcico-germanicum*, Leipzig, 1730.

Dankof, Robert-Kahraman, Seyit Ali-Dağlı, Yücel, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. kitap, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Davids, Arthur Lumley, *A Grammar of the Turkish Language*, London, 1832.

Deny, Jean, *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanlı), /Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)/*, Paris, 1921, çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941.

Dieterici, Friedrich Heinrich, *Chrestomathie Ottomane Précédér de Tableaux Grammaticaux et suivie d'un Glossaire Turc-Français*, Berlin, 1854.

Duman, Musa, “Türkiye Türkçesi'nin Tarihî Kaynaklarından Carbognano'nun Grameri ve İmlâ-Telaffuz İlişkisi Bakımından Önemi”, *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 1, 1995.

Ergenç, İcelal, *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü: Bir Deneme*, İstanbul, Simurg Yayınları, 1995.

Georgieviz, Bartholomeo, *De Turcarum Moribus Epitome*, Lvgdvni, Apvd Ioan Tornaesivm, 1557.

Grelot, Josephus, *İstanbul Seyahatnamesi*, çev. Maide Selen, Pera Turizm ve Ticaret AŞ, İstanbul, Alâattin Eser Kitaplığı Yayınları, 1998.

Gümüşkılıç, Mehmet, “Viguiet ve Elemens de la Langue Turque Adlı Eseri”, *İlmî Araştırmalar*, 10, 2000.

Hagopian, V. Hovhannes, *Ottoman-Turkish Conversation-Grammer*, London, 1907.

Hazai, George, *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsany*, Budapest, Akademiai Kiado, 1973.

Hindoğlu, Artin, *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français*, Vienne, 1838.

Holderman, Jean Baptiste Daniel, *Grammaire Turque*, Constantinople, 1730.

İnalçık, Halil, "İstanbul", *TDVİA*, c. 23, İstanbul, 2001.

Jaubert, Amedee, *Elements de la Grammaire Turke*, Paris, 1833.

Kartallıoğlu, Yavuz, *Söz Kitabı Türkçe-İtalyanca Sözlük, Bernardo da Parigi*, Ankara, TDK, 2015.

Macit, Muhsin, *Nedim Divanı*, ekitap, Kültür Bakanlığı, 2012. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10635,nedim-divanipdf.pdf?0>).

Mallouf, Nassif, *Grammaire élémentaire de la langue turque*, Paris, 1862.

Manissadjian, John Jacob, *Lehrbuch der Modernen Osmanischen Sprache (Mürşid-i Lisan-ı Osmani)*, Stuttgart&Berlin, 1893.

Mascis, Antonio, *Vocabolario Toscana e Turchesco*, Florence, 1677.

Megisero, Hieronymo, *Institutionum Lingva Tvrcica*, Leipzig, 1612.

Meninski, François Mesgnien, *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turciace, Arabiace, Persiace Lexicon*, c. I, Stanislaw Stachowski-Mehmet Ölmez, İstanbul, Simurg, 2000.

Mont, Jean du, *A New Voyage to the Levant 1690-1691*, London, 1696.

Pihan, Antoine Paulin, *Glossaire des mots Français tires de l'arabe, du Persan et Turc*, Paris, 1867.

Friendl, Joseph von, *Grammaire Turque d'une Toute Nouvelle Methode d'apprendre*, Berlin, 1791.

Redhouse, James, *A Simplified Grammar of the Ottoman-Turkish Language*, London, 1884.

Rocchi, Luciano, *Il "Dittionario della Lingua Turchesca" di Pietro Ferraguto (1611)*, Trieste, Edizioni Università di Trieste, 2012.

Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Fransevi Türkçeden Fransızcaya Lugat (Dictionnaire Turc-Français)*, İstanbul, 1883.

Schiltberger, Johannes, *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427, Türkler ve Tatarlar Arasında*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul, 1997.

Schroeder, Guillaume, *Grammaire Turque a l'usage des Français et Anglais Contenant en outre une collection d'idiotismes, de discours Familiars et un Vocabulaire eb Français, Turc et Anglais*, Leipsic, 1835.

Siemieniec-Golař, Ewa, *Turkish Lexical Content in "Dittionario Della lingua Italiana, Turchesca" by Giovanni Molino (1641)*, Kraków, 2005.

Stachowski, Marek-Woodhouse, Robert, "The Etymology of İstanbul: Making Optimal Use of the Evidence", *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 20, Krakov, 2015.

Timoni, Alexandre, *Guide de la conversation français- turc*, Paris, 1854.

Vaughan, Thomas, *A Grammar of the Turkish Language*, London, 1709.

Viguiet, Pierre François, *Éléments De La Langue Turque*, Constantinople, 1790.

Viotte, Charles, *Grammaire turque courte et facile*, Leipzig, 1856.

Wells, Charles, *A Practical Grammer of the Turkish Language*, London, 1880.

Wheler, George, *A Journey into Greece 1675-1676*, London, 1682.

Yavuz, Kemal-Saraç, M. A. Yekta, *Âşık Paşazade Osmanoğulları'nın Tarihi*, İstanbul, Koç Kitaplığı, 2003.

Yavuzarslan, Paşa, *şemseddin Sami Kamus-ı Türki*, Ankara, TDK, 2010.

Zenker, Julius Theodor, *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, c. I, Leipzig, 1866.